

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN – POLONIA

VOL. LXXVI

SECTIO B

2021

JOANNA KOWALCZYK-ANIOL

<https://orcid.org/0000-0002-1547-9304>

Uniwersytet Łódzki

Wydział Nauk Geograficznych

ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź

joanna.kowalczyk@geo.uni.lodz.pl

ROBERT PAWLUSIŃSKI

<https://orcid.org/0000-0002-5924-0741>

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Wydziału Geografii i Geologii

ul. Gronostajowa 7, 30-387 Kraków

robert.pawlusinski@uj.edu.pl

Miasto turystyczne wobec pandemii COVID-19. Pierwsze doświadczenia w świetle literatury przedmiotu

Tourism City and the COVID-19 Pandemic: First Experiences
in the Light of the Literature Review

Abstract: The aim of this paper is to present previous experiences of tourism cities in reducing the negative impact of COVID-19 pandemic on the local tourism economy. The article is based on literature review, which starting point was a World Tourism Cities Federation report on urban tourism during COVID-19 pandemic. The authors argue and discuss the proposed instruments of actions and tools supporting the tourism sector at the urban level, both in the phase of first responses to the outbreak, and in next stage of the pandemic, which is aimed at rebuilding and revitalizing tourism in the city.

Keywords: tourism city; pandemic; local tourism economy; tourism sector; COVID-19

Abstrakt: Celem artykułu jest prezentacja dotychczasowych doświadczeń miast turystycznych w zakresie ograniczania negatywnego wpływu pandemii COVID-19 na lokalną gospodarkę turystyczną. Opracowanie ma charakter przeglądowy. Za punkt wyjścia przyjęto raport World Tourism Cities Federation na temat turystyki w miastach w czasie COVID-19. Autorzy omawiają i dyskutują zaproponowane w nim instrumentarium działań i narzędzi wspierających na poziomie miejskim sektor turystyczny, zarówno w fazie pierwszych odpowiedzi na wybuch pandemii, jak i w następnym etapie, zmierzającym do odbudowy i ożywienia turystyki w mieście.

Słowa kluczowe: miasto turystyczne; pandemia; lokalna gospodarka turystyczna; sektor turystyczny; COVID-19

WSTĘP

Ponad rok trwania pandemii COVID-19 zmusza do refleksji nad kondycją i perspektywami rozwoju gospodarki turystycznej, zarówno w skali globalnej, jak i w skali lokalnej. Turystyka bez wątpienia należy do najbardziej dotkniętych pandemią sektorów gospodarki światowej (OECD, 2020; Panasiuk 2020; UNWTO 2020). Na poziomie lokalnym gospodarcze skutki pandemii koronawirusa w krótkim okresie szczególnie szybko uwidoczniły się w miastach o rozwiniętej funkcji turystycznej, często z silnie zinternacjonalizowaną ofertą turystyczną, które w dalszej części niniejszego opracowania są określane mianem miast turystycznych (por. Zmysłony 2015). Paradoksalnie to co w okresie przedpandemicznym było ich dodatkowym (obok walorów turystycznych) atutem turystycznym (m.in. gęstość i różnorodność kontaktów międzyludzkich, skupienie przestrzenne zabudowy, bliskość sąsiedztwa), w okresie pandemii zaczęło być postrzegane w kategoriach zagrożenia dla zdrowia. W skali całego roku pandemicznego to właśnie miasta zanotowały najbardziej gwałtowny i największy pod względem wolumenu spadek liczby przyjazdów nie tylko zagranicznych, lecz także krajowych (UNWTO 2020).

Pomimo początkowo dość optymistycznych oczekiwań ekspertów co do długości trwania obostrzeń pandemicznych, szybko okazało się, że powrót do sytuacji przedpandemicznej potrwa o wiele dłużej, niż zakładano. Aktualne opinie ekspertów, m.in. z United Nations World Tourism Organization (UNWTO 2020) czy Tourism Economics z Oxfordu (2020), wskazują, że sytuacja wielu ośrodków turystycznych, w tym miast turystycznych, z uwagi na pojawiające się kolejne mutacje wirusa SARS-CoV-2 jest bezprecedensowo ciężka, zmienna i trudna do przewidzenia. Odrodzenie sektora turystyki będzie znacznie bardziej spowolnione i towarzyszyć mu będą ciągle zmieniające się ograniczenia w podróżowaniu (Tourism Economics 2020). Miasta nie pozostały jednak bierne na sytuację rynkową, od początku pandemii podejmują bowiem próby zwiększania odporności (*resilience*) szeroko rozumianego miejskiego systemu społeczno-gospodarczego na kryzys (Kowalczyk-Anioł, Grochowicz, Pawlusiński 2021). W opublikowanym we wrześniu 2020 r. raporcie World Tourism Cities Federation pt. *Report on Recovery and Development of World Tourism amid COVID-19* (WTCF 2020) wskazano, że miasta turystyczne mają wspólną płaszczyznę w strategiach reagowania na COVID-19 oraz w późniejszej aktywizacji lokalnej gospodarki turystycznej, dzięki czemu mogą odegrać niezmiernie istotną rolę w odnowieniu turystyki miejskiej w warunkach tzw. nowej normalności.

Wychodząc z założenia, że problem funkcjonowania miast turystycznych w warunkach COVID-19 stanowi aktualne wyzwanie nie tylko teoretyczne, lecz

także praktyczne, podjęto próbę jego zobrazowania. Za cel artykułu przyjęto omówienie dotychczasowych doświadczeń miast turystycznych w zakresie ograniczania negatywnego wpływu pandemii COVID-19 na lokalną gospodarkę turystyczną. Opracowanie ma charakter przeglądowy i jest oparte głównie na publikacjach zagranicznych. Dokonano przeglądu artykułów naukowych na temat wpływu COVID-19 na gospodarkę miejską i gospodarkę turystyczną opublikowanych w wiodących czasopiśmie oraz zapoznano się z najważniejszymi raportami przygotowanymi na zlecenie wiodących międzynarodowych organizacji turystycznych, które odnoszą się do zagadnienia turystyki miejskiej i pandemii koronawirusa. Szczególną uwagę zwrócono na wzmiankowany powyżej raport sporządzony dla WTCF, który stanowił fundament dla niniejszego opracowania. W artykule przedstawiono stan badań (upublicznych) do marca 2021 r., czyli rozważaniami objęto rok doświadczeń, począwszy od momentu wybuchu pandemii.

PRZEGLĄD LITERATURY

Problematyka powiązań i relacji pomiędzy turystyką a koronawirusem jest zagadnieniem złożonym i może być rozpatrywana na różnych płaszczyznach (Sigala 2020). Chociaż – jak zauważają S. Gössling, D. Scott i C.M. Hall (2020) – współczesny świat turystyczny doświadczył już wielu kryzysów uwarunkowanych czynnikami przyrodniczymi, społeczno-gospodarczymi czy zdrowotnymi (np. SARS w miastach azjatyckich) (zob. m.in. Pine, McKercher 2004) oraz zdążył się w pewnym zakresie przygotować do łagodzenia ich negatywnych skutków, to jednak aktualna sytuacja związana z COVID-19 jest pod wieloma względami odmienna i wymaga innego zestawu działań (Collins-Kreiner, Ram 2020). Wśród specyficznych cech tego kryzysu należy zaakcentować przede wszystkim jego złożony i niejednorodny charakter, niezmiernie trudny do przewidzenia przebieg (cykliczność fal pandemii, brak wizji końca kryzysu pomimo podejmowanych działań) oraz globalny zasięg (Collins-Kreiner, Ram 2020; Sigala 2020). Jak zauważają G. McCartney, J. Pinto i M. Liu (2021), pandemia COVID-19 w sferze turystyki nie ogranicza się do wybranych sektorów gospodarki turystycznej, lecz przybiera formę tzw. kaskadowej katastrofy (*cascading disasters*), indukując problemy w całej gospodarce turystycznej. Skumulowane skutki kryzysu odczuwalne są zarówno w sferze podażowej turystyki (zmiany w biznesie turystycznym – upadki i przejścia firm, zmiany w zakresie oferty itd.), jak i w sferze popytowej (zmiany w zachowaniach turystycznych ludzi). Zdaniem S.E. Vicasovsky i D.S. Zenobi (2020) negatywne skutki kryzysu są bardziej zauważalne tam, gdzie pandemia koronawirusa nałożyła się na istniejące wcześniej sytuacje problemowe. Autorzy ci nazywają taki stan rzeczy

„kryzysem osadzonym w innym kryzysie”. Często odmienne sposoby podejścia do problematyki koronawirusa w skali świata wynikają z odrębnych uwarunkowań społecznych, gospodarczych czy kulturowych. Jak zauważają G.D. Sharma, A. Thomas i J. Paul (2021), poszczególne regiony i kraje znajdują się w różnych fazach zarządzania kryzysowego, co wynika ze zróżnicowanego rozkładu przestrzennego i czasowego pandemii COVID-19 w różnych częściach świata. Podczas gdy jedne kraje dopiero identyfikują potrzeby miejscowego sektora turystycznego, inne już podejmują próby przygotowania i wdrożenia kompleksowych planów naprawczych dla turystyki (Sharma i in. 2021).

Analizując dotychczasową literaturę na temat powiązań turystyki z pandemią COVID-19, można wskazać za U. Persson-Fischer i S. Liu (2021) na kilka wiodących tematów. Pierwszy z nich dotyczy kwestii zarządzania kryzysowego, drugi – tzw. nowej normalności, rozumianej jako nowe postcovidowe warunki społeczno-gospodarcze tworzące nową podstawę dla prowadzenia różnych aktywności, trzeci zaś koncentruje się na aspekcie nierówności, nie tylko w rozumieniu rozkładu przestrzennego zjawiska, lecz także wywieranych skutków czy możliwych do realizacji działań wynikających z uwarunkowań lokalnych. Kolejne dwa problemy skupiają się wokół typowo turystycznych zagadnień, tj. percepcji turystycznej (oceny miejsca przez turystę m.in. pod kątem możliwości zapewnienia bezpiecznego pobytu czy czyhających zagrożeń) oraz funkcjonowania przedsiębiorstw turystycznych i innych dostawców (oferentów) szeroko rozumianych usług turystycznych.

W literaturze światowej w odniesieniu do sfery turystyki w warunkach COVID-19 wyraźnie artykułowany jest pogląd o potencjalnej szansie na możliwą zmianę w korzystniejszym (bardziej pożądanym) kierunku. Wzywa się do zmian w globalnej polityce turystycznej w celu uzyskania jej większej spójności z celami zrównoważonego rozwoju (por. Sigala 2020; Persson-Fischer, Liu 2021; Sharma i in. 2021). Gössling i współpracownicy (2020) sugerują konieczność zrewidowania istniejącej powszechnie polityki masowej turystyki i określenia nowych ścieżek rozwoju.

Pomimo wielu wartościowych opracowań łączących sferę turystyki/gospodarki turystycznej z kwestiami przebiegu i skutków pandemii koronawirusa, stosunkowo rzadko dotyczą one bezpośrednio zagadnień miejskich. Podobny stan rzeczy spotyka się w szeroko rozumianej literaturze miejskiej. Jak wskazują A. Sharifi i A.R. Khavarian-Garmsir (2020), już pierwsze miesiące pandemii przyniosły obfitość indeksowanych w bazie Scopus publikacji naukowych odnoszących się do różnorodnych problemów związanych z pandemią i miastami, w tym zwłaszcza z jakością środowiska, skutkami społeczno-ekonomicznymi, zarządzaniem i *governance* oraz transportem i projektowaniem urbanistycznym.

Kwestie turystyki w tzw. miejskich czasopismach naukowych jednak praktycznie nie były podejmowane (zgodnie ze stanem bazy Scopus na koniec lutego 2021 r.).

Wśród nielicznych prac dotyczących funkcjonowania miast turystycznych w czasach COVID-19 należy wskazać opracowanie M.T. Liu, S. Wang, G. McCartney i I.A. Wong (2021), w którym autorzy wykorzystali analizę dyskursu medialnego do przedstawienia problemów ośrodków turystycznych w Chinach. W pracy tej skupiono się na środkach i działaniach naprawczych turystyki, zwracając przy tym uwagę na kształtujące się w nowych okolicznościach postawy różnych interesariuszy wobec turystyki i jej rozwoju. Ciekawym i często analizowanym przykładem jest Makao (zob. m.in. McCartney 2020; Im, Lam, Ma 2021; Liu i in. 2021; McCartney i in. 2021) – miasto kasyn, doświadczone w czasach pandemii SARS w 2003 r. (zob. Pine, McKercher 2004). Przykład Makao ukazuje kluczowe znaczenie nadwyżek fiskalnych dla odporności destynacji turystycznych (McCartney i in. 2021). Wnioski z Makao wspierają wcześniej przytaczaną tezę A.H. Kwoka, E.E.H. Doyle'a, J. Becker, D. Johnstona i D. Patona (2016), zgodnie z którą odporność gospodarcza ma fundamentalne znaczenie dla tworzenia odporności społecznej, a tym samym pomaga w odbudowie i regeneracji destynacji. Zupełnie inaczej na pandemię w mieście turystycznym patrzą A. Jiricka-Pürerer, C. Brandenburg i U. Pröbstl-Haider (2020). Na przykładzie Austrii postulują, w nawiązaniu do wyzwań klimatycznych, daleko idące zmiany w ograniczaniu i rozmieszczaniu ruchu turystycznego w miastach. Z kolei C.C. Lee i M.P. Chen (2020) oraz U. Gretzel i C. Koo (2021) eksponują możliwości tzw. inteligentnych miast turystycznych (*smart tourism cities*) (por. Nowacki, Kowalczyk-Anioł 2019), które pozwalają tej grupie miast łatwiej i sprawniej mierzyć się z wyzwaniami COVID-19. Z kolei możliwości, jakie daje okres pandemii miastom turystycznym borykającym się wcześniej z tzw. overtourismem, krótko zreferował E. Koh (2020). Istotną potrzebę wykorzystania mediów społecznościowych w odpowiedzi tej grupy miejscowości turystycznych (dokładniej mówiąc, mierzących się z overtourismem miast włoskich) na kryzys związany z COVID-19 wskazali natomiast C. Pasquinelli, M. Trunfio, N. Bellini i S. Rossi (2021).

Powyższy przegląd literatury naukowej skupionej wokół zagadnień miasta, turystyki i pandemii COVID-19 upoważnia autorów do stwierdzenia, że choć mamy do czynienia z pierwszymi studiami w zakresie rozpatrywanej tu tematyki, to wciąż znajdujemy się na wstępnym etapie zarówno refleksji naukowej (formułowanie postulatów, propozycji), jak i badań, zwłaszcza nad wpływem pandemii na miasto turystyczne.

Polska literatura przedmiotu, poza pracami dotyczącymi ogólnych zmian i wyzwań rynku turystycznego i zachowań wolnoczasowych (Kowalska, Niezgoda

2020; Panasiuk 2020; Roman, Niedziółka, Krasnodębski 2020; Zajadacz 2021; Zawadka, Jęczynek, Uglis, Wojcieszak-Zbierska 2021), dość rzadko odnosi się do sytuacji miast turystycznych w okresie pandemii. Wśród nielicznych opracowań (np. Miedziński 2021) i raportów mieszczących się w tym nurcie w większości omawiany jest przypadek Krakowa (Grabiński, Borkowski 2020; Grochowicz 2020; Pawlusiński 2020; Szromek, Kruczek, Walas 2020; Walas, Kruczek, 2020; Kruczek, Szromek, Walas, Mazanek 2021).

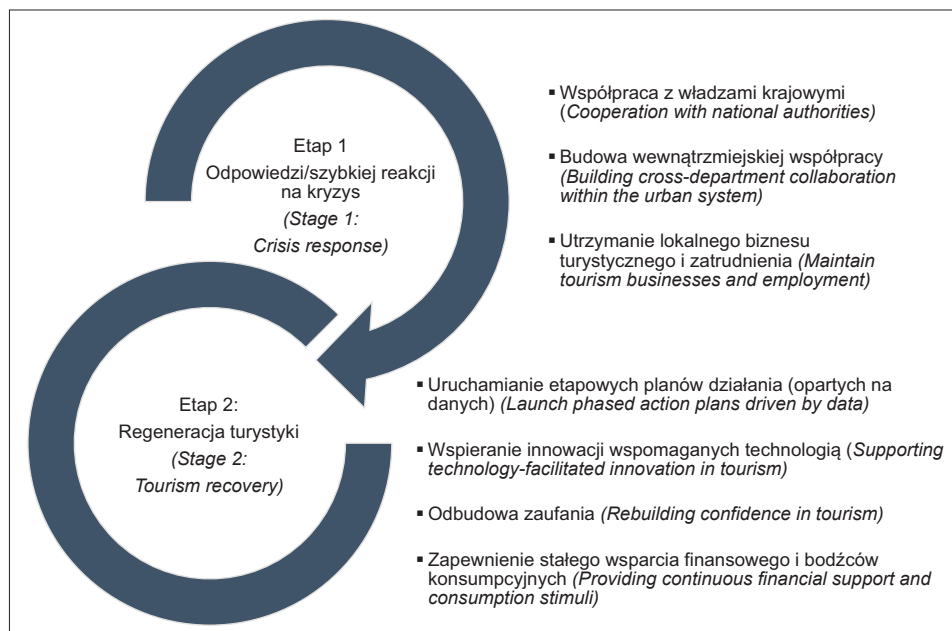
RODZAJE PODEJMOWANYCH DZIAŁAŃ W MIASTACH TURYSTYCZNYCH W ŚWIETLE RAPORTU WTCF

Zagadnienia funkcjonowania i rozwoju turystyki w warunkach COVID-19 stanowią przedmiot wielu opracowań o charakterze raportów, przygotowywanych na zlecenie różnych instytucji międzynarodowych i krajowych, w tym UNWTO, Unii Europejskiej, World Travel & Tourism Council (WTTC) i innych. Raporty te obejmują głównie analizę zachodzących zmian na rynku turystycznym w ujęciu całościowym lub w odniesieniu do poszczególnych segmentów rynku, jak: hotelarstwo, gastronomia, usługi transportowe (zwłaszcza lotnictwo), przewodnictwo turystyczne, najem krótkookresowy itd. W niektórych z nich znajduje się rozbudowana część prognostyczna, która najczęściej stanowi podstawę do określenia celów polityki turystycznej na szczeblu od krajowego do lokalnego. Inne natomiast wyróżniają się wskazaniem o charakterze planistycznym, wraz z koniecznym do zastosowania w danych warunkach instrumentarium. Wiele opracowań tego typu swoim zakresem ogranicza się do analizy sytuacji w określonych regionach czy grupach państw.

Pogłębiona analiza tych dokumentów upoważnia do stwierdzenia, że w wielu z nich omawiany problem prezentowany jest w pobieżny sposób, często dostarczając zbyt dużych uogólnień w odniesieniu do problemu oraz pomijając specyfikę przestrzenną.

Wspomniany już *Report on Recovery and Development of World Tourism amid COVID-19* (WTCF 2020) jest jedynym dotychczas upubliczonym opracowaniem o zasięgu międzynarodowym, w którym odniesiono się do zmagania miast turystycznych z pandemią COVID-19. Raport ten został przygotowany przez przedstawicieli środowiska naukowego. Omówiono w nim sytuację w sześciu celowo wybranych miastach turystycznych świata, cechujących się odmiennymi warunkami rozwoju turystyki: Barcelonie, Pekinie, Buenos Aires, Casablance, Los Angeles i Samarkandzie. Choć zamieszczone tu informacje cechuje duży poziom ogólności, to zaproponowany zestaw instrumentów zarządzania turystyką w czasach kryzysu można uznać za uniwersalną matrycę rozwiązań dla miast turystycznych.

Wskazane w raporcie instrumenty i działania zostały dostosowane do dwóch stadiów rozwoju sytuacji covidowej w odniesieniu do turystyki. Pierwszy z nich można określić mianem „odpowiedzi na kryzys” (*crisis response stage*), a drugi – mianem „próby powrotu do stanu normalności” (*tourism industry recovery stage*). Wykaz proponowanych działań przedstawiono na ryc. 1.



Ryc. 1. Miasta turystyczne wobec pandemii COVID-19 – etapy i rodzaje działań (opracowanie własne na podstawie: WTCF 2020)

Fig. 1. Tourism cities and the COVID-19 pandemic – stages and types of response (own elaboration based on: WTCF 2020)

W ramach pierwszego stadium tzw. sytuacji covidowej („odpowiedź na kryzys”) wskazano trzy główne grupy działań, skoncentrowane na: a) współpracy miast z władzami krajowymi (centralnymi); b) wykreowaniu forum współpracy różnych aktorów/interesariuszy na rzecz przeciwdziałania skutkom pandemii w mieście; c) wpieraniu lokalnego sektora turystycznego i zachowaniu miejsc pracy związanych z obsługą turystów.

W ramach drugiego stadium tzw. sytuacji covidowej („próba powrotu do stanu normalności”) wskazano kolejne cztery grupy działań, które obejmują takie kwestie jak: a) wypracowanie i wdrożenie planów i programów działania na rzecz ożywienia lokalnego sektora turystycznego, dostosowanych do aktualnej sytuacji pandemicznej; b) wspieranie innowacji w sektorze turystycznym, bazujących na nowych technologiach; c) dążenie do odbudowy wizerunku turystycznego miast

w opinii turystów i lokalnego sektora turystycznego; d) organizacja systemu wspomagania finansowego lokalnego sektora turystyki oraz stworzenie systemu bodźców finansowych skierowanych do turystów.

W dalszej części artykułu pokrótce odniesiono się do każdego z rekomendowanych obszarów.

1. Działania pomocowe dla sektora turystycznego w pierwszej fazie pandemii (*crisis response stage*)

1.1. Współpraca miast z władzami krajowymi

W dobie pandemii eksponowana jest rola miasta jako węzła w perspektywie zarządzania publicznego (por. Matyja 2017). Zakres możliwych działań miast wynika z jednej strony z wypracowanego w danym kraju modelu organizacyjno-prawnego (m.in. umocowania prawnego władz miasta i jego organów, zwyczajów postępowania w sytuacjach nadzwyczajnych wypracowanych w poszczególnych krajach), z drugiej zaś z aktualnego stanu pandemicznego i bieżących potrzeb (por. Fundacja GAP 2020; Sagan 2021). Współczesna pozycja miast jest wciąż zróżnicowana, przy czym obserwuje się globalną tendencję do zwiększania kompetencji i odpowiedzialności miast, zwłaszcza tych największych, o rozwiniętych funkcjach metropolitalnych (Sharifi, Khavarian-Garmsir 2020). W sytuacji pandemii przeważała jednak koncepcja podporządkowania się rozwiązaniom ustalonym na szczeblu centralnym (państwowym). W odniesieniu do sfery turystyki wiązało się to z obowiązkiem objęcia turystów tymi samymi procedurami, jakie były skierowane do mieszkańców (Komisja Europejska 2020).

W pierwszej fazie pandemii szczególnie istotne były organizacja, koordynacja i wdrażanie wytycznych oraz rozwiązań adaptacyjnych dla miejsc publicznych. W efekcie powstały nowe reżimy funkcjonowania tych przestrzeni w warunkach pandemii COVID-19 (Cheshmehzangi 2020; Noworól 2021). Pandemia zmieniła również zasady organizacji przestrzennej w miastach, a w polskich warunkach – jak twierdzi A. Jasiński (2020) – wymusza także zmiany w zasadach planowania przestrzennego. Miasta podążały za wytycznymi władz krajowych w zakresie procedur epidemicznych. Wśród ich obowiązków znalazły się: organizacja punktów testowania zakażonych, reorganizacja komunikacji publicznej w rygorze epidemiologicznym, porządkowanie ruchu pieszych czy rowerzystów w mieście (m.in. wprowadzanie ruchu jednokierunkowego), sanityzacja przestrzeni publicznych.

Wiele z obserwowanych w miastach rozwiązań bazowało na nowoczesnej technologii. Popularne stały się zwłaszcza aplikacje „zdrowotne” na smartfony, których rozwój i wdrażanie względnie szybko i szeroko promowały rządy, instytucje opieki zdrowotnej, instytucje naukowe oraz organizacje pozarządowe

(Singh, Couch, Yap 2020). W niektórych, przede wszystkim azjatyckich, miastach (m.in. Singapur, Szanghaj, Seul) zaczęły funkcjonować bardziej wyrafinowane innowacyjnie rozwiązania, oparte na sztucznej inteligencji i czujnikach (Costa, Peixoto 2020). Część rozwiązań oparto na miejskich platformach danych, inne zaś odnosiły się *stricte* do aspektów związanych bezpośrednio z pandemią (np. w oparciu o objawy podane przez użytkownika, zintegrowane ze śledzeniem kontaktów lub pomocą wolontariuszy podczas kwarantanny) (Petrović, Dimovski, Peterlin, Meško, Roblek 2021). Należy zaznaczyć, że niektóre rozwiązania tzw. technologii covidowych zaczęły być poddawane społecznej krytyce jako kontrowersyjne i zbyt daleko ingerujące (Sigala 2020). Jednocześnie – jak wskazują N.N. Petrović i współpracownicy (2021) – część z opracowanych w odpowiedzi na pandemię COVID-19 narzędzi technologicznych ma szansę zakorzenić się w miejskim zarządzaniu (danymi) jako wsparcie poprawy warunków życia ludności w miastach po pandemii.

Generalnie w pierwszym etapie pandemii nie można mówić o występowaniu zjawisk turystycznych. Przestrzeń turystyczna miasta została bowiem znacznie ograniczona w aspekcie dostępności, a ruch turystów w przestrzeni został praktycznie zablokowany (szczególnie w warunkach pełnego lockdownu). Zakazane było opuszczanie miejsca pobytu; dotyczyło to także turystów. Z punktu widzenia obsługi gości należy wskazać, że miasta stały się odpowiedzialne za organizację miejsc czasowej kwarantanny czy też za organizację pomocy w zakresie powrotu do kraju zamieszkania.

1.2. Budowanie współpracy wewnątrzmięskiej na rzecz przeciwdziałania skutkom pandemii

Bezprecedensowe, gwałtowne i szerokie zmiany w większości sfer życia społecznego i gospodarczego miast spowodowane pandemią miały charakter globalny (Gössling i in. 2020; OECD 2020). Doświadczenie pandemii, a zwłaszcza jej kaskadującego charakteru, przekraczało możliwości skutecznej samodzielnej odpowiedzi podmiotów specjalizujących się w obsłudze ruchu turystycznego na zaistniały kryzys. Szukając możliwych odpowiedzi, miasta wspierały działania na rzecz stworzenia nowych struktur (ciał), nie tylko formalnych, lecz także nieformalnych, które podejmowałyby istotne z ich punktu widzenia problemy, w tym kwestie turystyczne. Ciało te miały stać się łącznikiem między władzą i urzędnikami z jednej strony a publicznymi i prywatnymi interesariuszami miejskimi z drugiej. Jak piszą autorzy analizowanego raportu, chodzi o stworzenie ciała, które będzie „przewodniczyć batalii o turystykę” (WTCF 2020).

Według A. Vargasa (2020) w miastach w wyniku COVID-19 ukonstytuował się przede wszystkim nowy model współzarządzania turystyką na bazie Destination Management Organisations (DMO). Autor ten wskazuje na nowe role dla

miejskich DMO, takie jak: a) rola koordynatora różnych interesariuszy w mieście turystycznym; b) rola facylitatora ułatwiającego przejście pandemii i wspierającego (np. komunikacyjnie) możliwości swoich członków; c) rola planisty, tzw. strategicznego umysłu. Należy jednak zauważyć, że współpraca ta może się różnić zarówno pod względem nacisku, jak i funkcji, a także formy. Nie zawsze to musi być model oparty na DMO. Takie forum współdziałania na rzecz turystyki może być budowane również wokół samorządu gospodarczego czy administracji turystycznej, jeśli takowa w danym reżimie prawnym funkcjonuje.

Wspomniane forum współpracy w dziedzinie miejskiej turystyki budowane jest najczęściej na bazie tej organizacji (jednego z wymienionych powyżej typów), której pozycja w lokalnym układzie społeczno-gospodarczym w warunkach przedpandemicznych była uznawana za wiodącą. Jak zauważają autorzy raportu WTCF, rolą tej jednostki stało się wsłuchiwanie się w głos (opinie) lokalnego biznesu turystycznego, monitorowanie prac i aktywności różnych instytucji miejskich istotnych z punktu widzenia sfery turystyki, mobilizowanie zasobów lokalnych pozostających w dyspozycji różnych instytucji w celu wspierania przedsiębiorców i pracowników oraz jednocześnie szeroko rozumianego sektora turystycznego wokół rozwiązywania wspólnych problemów.

1.3. Wpieranie sektora turystycznego w zachowaniu miejsc pracy związanych z obsługą turystów

Dynamiczny rozwój turystyki w okresie przedpandemicznym wiązał się z wieloma korzyściami nie tylko dla biznesu turystycznego działającego w miastach, lecz także dla całej gospodarki miejskiej. Turystyka zapewniała w przypadku wielu miast na świecie istotne wpływy do budżetów miast, pozwalające na finansowanie wielu projektów inwestycyjnych ważnych z punktu widzenia mieszkańców, a także zapewniała możliwość wspierania różnych średnio dochodowych działów gospodarki miejskiej, jak transport publiczny, kultura czy rekreacja.

Ograniczenia w mobilności i nowy porządek życia społecznego (z zasadami dystansu i czasowymi lockdownami), mający ograniczyć rozpowszechnianie się wirusa, doprowadził do załamania branży turystycznej, która wyrosła na kontaktach społecznych i mobilności. Wiele turystycznych biznesów stanęło na krawędzi bankructwa (por. sytuację w Polsce: Stojczew 2021). W przypadku sektorów powiązanych z turystyką konieczne stało się przeorientowanie założeń polityki miejskiej. O ile przed pandemią koronawirusa turystyka wspierała miasto, o tyle w trakcie pandemii miasto zostało zmuszone do wspierania sektora turystycznego.

W miarę swoich możliwości miasta turystyczne same udostępniają systemy wsparcia finansowego lokalnym firmom turystycznym, w tym hotelom,

restauracjom czy sektorowi rozrywki. Dają one możliwość natychmiastowego i bezpośredniego wsparcia finansowego lub odliczenia kosztów w celu zmniejszenia presji operacyjnej czy spłaty wymagalnych zobowiązań. Z grona tego typu aktywności w raporcie jako przykłady wymieniono: przekazywanie jednorazowej pomocy pieniężnej (Los Angeles, Pekin), ulgi lub zwolnienia podatkowe (Barcelona, Pekin), wydłużenie terminu zwolnienia z kar za opóźnienia w płatnościach (Pekin). Kraków jako jedno z miast Polski już w pierwszym okresie pandemii wprowadził program „Pauza”, skierowany bezpośrednio do sektora turystyki.

Autorzy raportu wskazują ponadto, że władze niektórych miast stwarzają możliwości i zachęcają do tymczasowych zmian funkcjonalnych w celu uzupełnienia straconych dochodów (WTCF 2020). W pierwszej fazie trwania pandemii wiele hoteli zamieniano w miejsca zakwaterowania dla personelu medycznego (Napierała, Leśniewska-Napierała, Burski 2020), zakażonych pacjentów z łagodnymi objawami, osób poddanych kwarantannie (np. Pekin) oraz tzw. osieroconych podróżników (Chu, Alam, Larson, Lin 2020). W wielu miastach firmy turystyczne, a zwłaszcza gastronomiczne, dostarczały posiłki personelowi medycznemu (Brog B2B 2020). Niektóre z miast istotnie wsparły lokalne akcje promocyjne (czasami w całości je finansując), skierowane głównie do mieszkańców, których celem było przekonanie ich do korzystania z usług lokalnych podmiotów, m.in. do zamawiania posiłków w lokalnej gastronomii zamiast samodzielnego ich przygotowywania. Akcje te bazowały na uświadomieniu odpowiedzialności za inne sektory gospodarki miejskiej, które w warunkach pandemii miały znacznie ograniczone możliwości funkcjonowania. Ich celem było przekonanie mieszkańców, że chcąc, aby pewne sfery życia społecznego i kulturalnego nie zanikły w mieście w następstwie pandemii, należy wspierać związane z nimi podmioty gospodarcze w tych trudnych dla nich czasach (Brog B2B 2020).

2. Działania ukierunkowane na ożywienie turystyki w mieście w warunkach zmniejszania się ograniczeń pandemicznych (*industry recovery stage*)

2.1. Wypracowanie planów i programów działania na rzecz ożywienia lokalnego sektora turystycznego

Miasta turystyczne w warunkach pandemii COVID-19 stanęły przed istotnym dylematem dotyczącym ich funkcjonowania: Czy ograniczać całokształt działalności gospodarczej i życia społecznego w mieście, co w efekcie doprowadzi do kryzysu gospodarczego i problemów społecznych, czy też nie wprowadzać w życie ograniczeń, a tym samym podejmować ryzyko związane z niekontrolowanym rozprzestrzenianiem się wirusa? Większość miast wybrała „strategię środka” – kiedy sytuacja epidemiczna na to pozwala, wprowadzają plany działania ukierunkowane na stopniowy (etapowy) restart gospodarki i przedsiębiorstw (McCartney 2020; McCartney i in. 2021). Program ten zwykle obejmuje cztery

fazy: od pobytu w domu, przez niskie i wysokie ryzyko, do normalnego funkcjonowania. Każdy z tych etapów powinien trwać co najmniej trzy tygodnie (WTCF 2020). Władze miejskie i odpowiednie służby publiczne powinny ściśle monitorować zmiany w lokalnych przypadkach infekcji i na tej podstawie decydować, czy przejść do następnej czy też wrócić do poprzedniej fazy.

W miarę swoich możliwości i kompetencji samorząd lokalny (miejski) podejmuje również inicjatywy stopniowego wznawiania aktywności turystycznych i działalności turystycznej. Obserwowane są różne scenariusze działań w tym względzie. Niektóre miasta stosują stopniowe otwieranie – zaczynając od lokalnej konsumpcji, przez rynek regionalny i krajowy, na otwarciu na konsumpcję międzynarodową (międzynarodowy ruch turystyczny) kończąc. Przykładem może być akcja promocyjna prowadzona w Krakowie, skierowana w pierwszych dniach po złagodzeniu pierwszego lockdownu do mieszkańców pod hasłem: „Bądź turystą w swoim mieście”, a następnie do turysty krajowego pod hasłem: „Kraków nieodkryty” (Kowalczyk-Anioł i in. 2021). W innych miastach podejmowane są próby ożywiania poprzez innowacje bazujące na aktywności wirtualnej (online). Ciekawym przykładem w tym względzie jest Pekin, gdzie – jak podaje WTCF (2020) – najpierw uruchomiono rozrywkę online (wirtualne muzea, wystawy online i wirtualne talk show), a następnie stopniowo przechodzą do działań offline, regulowanych restrykcyjnymi protokołami bezpieczeństwa (zwłaszcza w zakresie liczby użytkowników). W efekcie odbudowano zaufanie biznesowe oraz przeprowadzono sprawną transformację branży.

Należy również zauważyć, że niektóre z miast wykorzystują sytuację pandemiczną do dyskusji nad przyszłą polityką rozwoju turystyki miejskiej. Wypracowywane są nie tylko krótkookresowe programy działań, lecz także plany z długim (kilkuletnim) horyzontem czasowym, niejednokrotnie ukierunkowane na modyfikację lub całkowitą zmianę dotychczasowego wizerunku turystycznego. Przykładem takiego dokumentu jest Polityka turystyki zrównoważonej Krakowa na lata 2021–2028, przyjęta przez władze miasta w marcu 2021 r. (Walas i in. 2021).

2.2. Wspieranie innowacji bazujących na nowych technologiach

Obserwowany już przed pandemią rosnący wpływ technologii informacyjnych i komunikacyjnych na turystykę (zob. Jażdżewska, Jagnuszewska 2017; Kowalczyk-Anioł, Nowacki 2020; Fennell 2021) uległ zwiększeniu w okresie COVID-19 (Gretzel i in. 2020). Można wręcz stwierdzić, że koronawirus stał się katalizatorem tej zmiany (Kwok, Koh 2020; Bec, Moyle, Schaffer, Timms 2021). Różne podmioty i instytucje, zarówno publiczne, jak i prywatne, poszukując sposobów i narzędzi do walki z pandemią, powszechnie i szybko implementowały

nowe rozwiązania technologiczne do życia codziennego, w tym do sfery turystyki (Zeng, Chen, Lew 2020). Narzędzia te z perspektywy miasta turystycznego wykorzystuje się głównie do nawiązywania i/lub utrzymywania relacji z turystami, m.in. w celu podsycaenia popytu w „czasie pocovidowym”. W sposób szczególnie jest to widoczne w przypadku turystyki kulturowej.

Do innowacji technologicznych wprowadzanych w miastach turystycznych w okresie pandemii należy zaliczyć przede wszystkim:

1) wirtualne wycieczki wykorzystujące rzeczywistość rozszerzoną (*augmented reality – faciliated virtual tour*) – coraz więcej destynacji turystycznych, począwszy od tych najbardziej rozpoznawalnych, jak Luwr, Muzeum Guggenheima czy Watykan, przygotowało w czasie pandemii wirtualne wycieczki dla „zamkniętej” publiczności z całego świata (Itani, Hollebeek 2021). Zainteresowanie tą formą było swoistym znakiem czasu, co pokazuje przykład Zakazanego Miasta w Pekinie, gdzie internetowe wizyty przekroczyły wcześniejszą frekwencję (offline),

2) transmisja strumieniowa na żywo (*live-streaming broadcasting*) – dla miast turystycznych stała się nowym kanałem tworzenia i rozpowszechniania doświadczeń podróżniczych oraz promowania destynacji (Deng, Benckendorff, Wang 2021). Odwiedzający z całego świata mogą cieszyć się scenerią w czasie rzeczywistym, m.in. w Melbourne czy Los Angeles,

3) bezpłatna zdalna nauka o kulturze (*free culture remote learning*) – jedną z odpowiedzi na kryzys związany z pandemią jest obserwowana zmiana w obszarze kultury, którą za D. Agostino, M. Arnaboldi i A. Lampis (2020) można nazwać „od zamknięcia na miejscu do otwartości online” (*from onsite closure to online openness*). Różne instytucje kultury, jak muzea i galerie, wobec fizycznego zamknięcia podjęły się szerzenia kultury i wiedzy o niej w Internecie. W praktyce coraz częściej muzea (np. muzea państwowe w Wenecji, Rzymie, Neapolu) korzystają z mediów społecznościowych, aby dotrzeć do szerszej publiczności online, udostępniając (bezpłatne) wirtualne wycieczki, opisy dzieł sztuki, a także organizując quizy czy poszukiwania skarbów (Agostino i in. 2020),

4) Big Data w śledzeniu kontaktów (*Big Data in contact tracing*) – sztuczna inteligencja wykorzystywana jest do monitorowania, wykrywania i przewidywania COVID-19, w tym do uruchamiania narzędzi nadzoru dla aplikacji do śledzenia kontaktów (Gössling 2021). Stosowane narzędzia i praktyki nadzoru wzbudzają kontrowersje, o czym pisze szerzej Y. Sweeney (2020). Praktyki te stosowane są m.in. w Chinach. Według raportu WTCF (2020) władze Pekinu „opracowały aplikację do weryfikacji odporności, która może generować kod QR z kolorowym kodem w oparciu o duże zbiory danych w śledzeniu kontaktów. Czerwony QR wskazuje, że posiadacz miał ostatni kontakt z potwierdzonymi

i podejrzanymi przypadkami i wymaga domowej kwarantanny”. Kody te są aktualizowane w czasie rzeczywistym i zdaniem władz zapewniają skuteczną implementację protokołów bezpieczeństwa.

2.3. Dążenie do odbudowy wizerunku turystycznego miast w opinii turystów i lokalnego sektora turystycznego

Postrzegane zagrożenia dla zdrowia należą do szczególnie istotnych czynników ograniczających skłonność ludzi do podróżowania (Jonas, Mansfeld, Paz, Potasman 2011). Nie jest zatem zaskoczeniem, że w okresie pandemii bezpieczeństwo zdrowotne stało się priorytetem dla turystów. Jak pokazują wcześniejsze badania nad SARS i turystyką, postrzeganie bezpieczeństwa zdrowotnego jest również warunkiem odbudowy zaufania turystów do podróży (Min 2005). Z tego powodu protokoły bezpieczeństwa i zdrowia traktowane są w destynacjach turystycznych jako kluczowe (WTCF 2020). W turystyce międzynarodowej duże znaczenie mogą mieć deklarowane coraz powszechniej paszporty covidowe, które według zapowiedzi mają mieć formę zapisu cyfrowego, dostępnego poprzez odpowiednie aplikacje telefoniczne. Monitoring podróżnych, w tym ich selekcja na zaszczerpionych i niezaszczerpionych, z założenia ma umożliwić koordynację przepływu osób także w celach turystycznych pomiędzy poszczególnymi państwami czy blokami państw.

Miasta turystyczne równolegle dążą do uzyskania wizerunku miejsca bezpiecznego w kontekście zagrożenia COVID-19. Wprowadzane są w nich różne zalecenia sanitarne, zarówno organizacji branżowych (np. UNWTO, WTTC), jak i krajowych i lokalnych instytucji nadzoru i kontroli zdrowia publicznego (Nhamo, Dube, Chikodzi 2020). Europejskie miasta mają możliwość wdrożenia pakietu zaleceń dotyczących stopniowego znoszenia ograniczeń w podróżowaniu, wypracowanego przez Komisję Europejską (European Union 2020). Niektóre miasta turystyczne w celu wzmocnienia zaufania turystów do miasta ubiegają się o certyfikaty *Safe Travel Seals*, opracowane przez WTTC (2020). W ramach przygotowań do bezpiecznego ponownego otwarcia Europy w sezonie letnim 2021 r. podobne (dobrowolne) rozwiązanie dedykowane obiektom turystycznym było przewidziane również pod auspicjami Komisji Europejskiej (European Union 2021).

Odbudowanie zaufania przedsiębiorstw jest równie ważną kwestią. Miasta turystyczne podejmują w tym celu różne inicjatywy. W oczekiwaniu na „odbicie się” turystyki (tzw. *tourism's bounce back*) organizowane są różne webinaria i sesje szkoleniowe oraz opracowywane są wytyczne dla interesariuszy lokalnej turystyki, aby właściwie się przygotować do „nowej normalności”.

2.4. Organizacja systemu wspomagania finansowego lokalnego sektora turystyki

W tym etapie duże znaczenie zyskuje stymulacja popytu turystycznego oraz równoległe wspieranie podaży turystycznej. Bodźce finansowe mogą być generowane przez władze centralne z budżetów państwowych oraz mogą pochodzić z budżetów lokalnych (miast). Należy jednak zauważyć, że wsparcie finansowe to działanie możliwe do stosowania jedynie w krótkim okresie, w długim okresie wiąże się bowiem ze zbyt dużymi obciążeniami, zwłaszcza w sytuacji ograniczenia wpływów budżetowych w warunkach COVID-19.

Skala oddziaływania miast na popyt i podaż turystyczną jest różna i wynika z zasobności finansowej miasta (WTCF 2020). Jak wskazują autorzy analizowanego raportu WTCF, wsparcie przybrało różnorodne formy i było adresowane w różnych kierunkach. W niektórych miastach przyjęło formę bezpośredniej dotacji/depozytu dla mieszkańców (m.in. w Los Angeles), w innych zaś objęło fundusze dla przedsiębiorstw przyznawane na podstawie wielkości zatrudnienia (np. w Barcelonie) lub wielkości projektu (np. w Casablance). Równoległe z dopłatami i wsparciem dla przedsiębiorstw niektóre miasta wprowadziły mechanizmy dystrybucji kuponów bezpośrednio do konsumentów. Zwykle zapewniają one 30–50% rabatu. Ich celem jest zachęcenie mieszkańców do lokalnej konsumpcji wśród podmiotów szeroko rozumianego sektora usług wolnoczasowych.

Dla funkcjonowania sektora turystyki w miastach europejskich fundamentalne znaczenie będzie mieć wsparcie finansowe organizowane w ramach budżetu Unii Europejskiej – tzw. Funduszu Odbudowy. Program ten ma zostać uruchomiony od 2021 r. Obecnie znajduje się w fazie negocjacji.

ZAKOŃCZENIE

Zgodnie z założeniem w artykule omówiono główne działania i narzędzia wykorzystywane przez miasta turystyczne wobec wyzwań pandemii COVID-19. Wychodząc od raportu WTTF (2020), przedyskutowano je, wykorzystując do tego aktualną literaturę przedmiotu.

Przedstawione w opracowaniu rozważania pozwalają na kilka wniosków ogólnych. W pierwszym należy zaakcentować za P. Brouderem (2020), że poprzez zmiany w popycie i podaży turystycznej pandemia zapewniła nową ścieżkę transformacji branży turystycznej na poziomie instytucjonalnym. Drugi wniosek odnosi się do dynamicznie wzmacnianej roli technologii w wielu omawianych obszarach i narzędziach. Kolejny zaś dotyczy rysującej się potrzeby oceny skuteczności wykorzystywanych środków i metod oraz ich walidacji w odniesieniu do celów zrównoważonego rozwoju środowisk miejskich. Co istotne, konieczne

jest przeprowadzenie badań empirycznych, które skonfrontują omówione instrumentarium WTCF z kompleksowymi działaniami konkretnych miast turystycznych w co najmniej rocznym horyzoncie czasowym.

Podsumowując, warto zasugerować, że niniejsze opracowanie może stanowić przyczynek do dalszej dyskusji środowiska akademickiego nad wyzwaniem, ale też możliwościami, jakie stoją przed miastami turystycznymi zmagającymi się z trwającą już od roku pandemią.

BIBLIOGRAFIA

Literatura

- Agostino D., Arnaboldi M., Lampis A. 2020. Italian state museums during the COVID-19 crisis: From onsite closure to online openness. *Museum Management and Curatorship* 35(4), 362–372. <https://doi.org/10.1080/09647775.2020.1790029>
- Bec A., Moyle B., Schaffer V., Timms K. 2021. Virtual reality and mixed reality for second chance tourism. *Tourism Management* 83, 104256. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2020.104256>
- Brouder P. 2020. Reset redux: Possible evolutionary pathways towards the transformation of tourism in a COVID-19 world. *Tourism Geographies* 22, 484–490. <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1760928>
- Chu Y.-H.I., Alam P., Larson H.J., Lin L. 2020. Social consequences of mass quarantine during epidemics: A systematic review with implications for the COVID-19 response. *Journal of Travel Medicine* 27(7), taaa192. <https://doi.org/10.1093/jtm/taaa192>
- Collins-Kreiner N., Ram Y. 2020. National tourism strategies during the Covid-19 pandemic. *Annals of Tourism Research*, 103076. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.103076>
- Costa D.G., Peixoto J.P.J. 2020. COVID-19 pandemic: A review of smart cities initiatives to face new outbreaks. *IET Smart Cities* 2(2), 64–73. <https://doi.org/10.1049/iet-smc.2020.0044>
- Deng Z., Benckendorff P., Wang J. 2021. Travel live streaming: An affordance perspective. *Information Technology & Tourism* 23, 189–207. <https://doi.org/10.1007/s40558-021-00199-1>
- Fennell D.A. 2021. Technology and the sustainable tourist in the new age of disruption. *Journal of Sustainable Tourism* 29(5), 767–773. <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1769639>
- Gössling S. 2021. Technology, ICT and tourism: From big data to the big picture. *Journal of Sustainable Tourism* 29(5), 849–858. <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1865387>
- Gössling S., Scott D., Hall C.M. 2020. Pandemics, tourism, and global change: A rapid assessment of Covid-19. *Journal of Sustainable Tourism* 29, 1–20. <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1758708>
- Grabiński T., Borkowski K. 2020. *Szacowane wpływy w gminie Kraków w 2020 roku – (straty) w stosunku do roku 2019 jako efekt zatrzymania ruchu turystycznego z powodu pandemii COVID-19 i ogłoszenia stanu epidemicznego w Polsce od 13.03.2020 roku. Raport.* Kraków: Małopolska Organizacja Turystyczna.
- Gretzel U., Fuchs M., Baggio R., Hoepken W., Law R., Neidhardt J., Pesonen J., Zanker M., Xiang Z. 2020. e-Tourism beyond COVID-19: A call for transformative research. *Information Technology & Tourism* 22, 187–203.
- Gretzel U., Koo C. 2021. Smart tourism cities: A duality of place where technology supports the convergence of touristic and residential experiences. *Asia Pacific Journal of Tourism Research* 26(4), 1–13. <https://doi.org/10.1080/10941665.2021.1897636>

- Grochowicz M. 2020. Sytuacja branży gastronomicznej w pierwszych miesiącach trwania pandemii COVID-19 na przykładzie Krakowa. *Urban Development Issues* 67, 5–16. <https://doi.org/10.2478/udi-2020-0029>
- Im U.L., Lam C.C., Ma E. 2021. The effective responses of a tourism and gaming city towards the devastating effects of pandemic: A case study of Macao. *International Journal of Tourism Cities* 7(2), 492–510.
- Itani O.S., Hollebeek L.D. 2021. Light at the end of the tunnel: Visitors' virtual reality (versus in-person) attraction site tour-related behavioral intentions during and post-COVID-19. *Tourism Management* 84, 104290. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2021.104290>
- Jasiński A. 2020. Public space or safe space – remarks during the COVID-19 pandemic. *Technical Transactions* (20), 1–10. <https://doi.org/10.37705/TechTrans/e2020020>
- Jazdzewska, I., Jagnuszewska, A. 2017. Tourism-themed internet portals-are new media creating a new tourist? A case study of Polish students. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series* 35(35), 35–44. <https://doi.org/10.1515/bog-2017-0003>
- Jiricka-Pürrer A., Brandenburg C., Pröbstl-Haider U. 2020. City tourism pre-and post-covid-19 pandemic – Messages to take home for climate change adaptation and mitigation? *Journal of Outdoor Recreation and Tourism* 31, 100329. <https://doi.org/10.1016/j.jort.2020.100329>
- Jonas A., Mansfeld Y., Paz S., Potasman I. 2011. Determinants of health risk perception among low-risk-taking tourists traveling to developing countries. *Journal of Travel Research* 50(1), 87–99. <https://doi.org/10.1177/0047287509355323>
- Koh E. 2020. The end of over-tourism? Opportunities in a post-Covid-19 world. *International Journal of Tourism Cities* 6(4), 1015–1023. <https://doi.org/10.1108/IJTC-04-2020-0080>
- Kowalczyk-Anioł J., Nowacki M. 2020. Factors influencing Generation Y's tourism-related social media activity: The case of Polish students. *Journal of Hospitality and Tourism Technology* 11, 543–558. <https://doi.org/10.1108/JHTT-03-2019-0049>
- Kowalczyk-Anioł J., Grochowicz M., Pawlusiński R. 2021. How a Tourism City Responds to COVID-19: A CEE Perspective (Kraków Case Study). *Sustainability* 13(14), 7914. <https://doi.org/10.3390/su13147914>
- Kowalska K., Niezgodna A. 2020. COVID-19 as a Tourist Activity Inhibitor as Evidenced by Poles' Holiday Plans. *Studia Periegetica* 4(32), 9–24. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0014.6526>
- Kruczek Z., Szromek A., Walas B., Mazanek L. 2021. Postawy i oczekiwania interesariuszy wobec zamiarów zrównoważenia turystyki w Krakowie po pandemii COVID-19. *Annales UMCS. Sectio B* 76(1), 45–69. <http://dx.doi.org/10.17951/b.2021.76.1.%25p>
- Kwok A.H., Doyle E.E.H., Becker J., Johnston D., Paton D. 2016. What is 'social resilience'? Perspectives of disaster researchers, emergency management practitioners, and policymakers in New Zealand. *International Journal of Disaster Risk Reduction* 19, 197–211. <https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2016.08.013>
- Kwok A.O., Koh S.G. 2020. COVID-19 and extended reality (XR). *Current Issues in Tourism* 1(6), 1935–1940. <https://doi.org/10.1080/13683500.2020.1798896>
- Lee C.C., Chen M.P. 2020. The impact of COVID-19 on the travel and leisure industry returns: Some international evidence. *Tourism Economics*. <https://doi.org/10.1177/1354816620971981>
- Liu M.T., Wang S., McCartney G., Wong I.A. 2021. Taking a break is for accomplishing a longer journey: hospitality industry in Macao under the COVID-19 pandemic. *International Journal of Contemporary Hospitality Management* 33(4), 1249–1275. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-07-2020-0678>
- Matyja R. 2017. Miasto jako przestrzeń, węzeł i system. Analiza z perspektywy badań politologicznych. *Acta Politica Polonica* 3(41), 5–16. <https://doi.org/10.18276/ap.2017.41-01>
- McCartney G. 2020. The impact of the coronavirus outbreak on Macao. From tourism lockdown to tourism recovery. *Current Issues of Tourism*, 2683–2692. <https://doi.org/10.1080/13683500.2020.1762549>

- McCartney G., Pinto J., Liu M. 2021. City resilience and recovery from COVID-19: The case of Macao. *Cities* 112. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2021.103130>
- Miedziński M. 2021. Miasto-kurort Kołobrzeg po pierwszym roku pandemii COVID-19. W: M. Makowska-Iskierka, J. Wojciechowska (red.), *Warsztaty z geografii turystyki*. T. 11: *Krajoznawstwo a turystyka* (s. 35–59). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Min J. 2005. The Effect of the SARS Illness on Tourism in Taiwan: An Empirical Study. *The International Journal of Management* 22, 497.
- Napierała T., Leśniewska-Napierała K., Burski R. 2020. Impact of Geographic Distribution of COVID-19 Cases on Hotels' Performances: Case of Polish Cities. *Sustainability* 12(11), 4697. <https://doi.org/10.3390/su12114697>
- Nhamo G., Dube K., Chikodzi D. 2020. *Counting the Cost of COVID-19 on the Global Tourism Industry*. Springer Nature Switzerland AG. https://doi.org/10.1007/978-3-030-56231-1_13
- Nowacki M., Kowalczyk-Anioł J. 2019. Determinanty rozwoju turystyki w miastach inteligentnych. *Annales UMCS. Sectio B* 74, 117–131. <https://doi.org/10.17951/b.2019.74.117-131>
- Noworól A. 2021. Pandemia COVID-19 jako stymulator procesów despacjalizacji. W: M. Nowak (red.), *Polityka przestrzenna w czasie kryzysu* (s. 9–30). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Panasiuk A. 2020. Przyczynek do badań nad wpływem pandemii na stan gospodarki turystycznej. W: K. Nessel (red.), *Turystyka w naukach społecznych* (T. 3; s. 55–70). Kraków: Instytut Przedsiębiorczości Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Pasquinelli C., Trunfio M., Bellini N., Rossi S. 2021. Sustainability in Overtouristified Cities? A Social Media Insight into Italian Branding Responses to Covid-19 Crisis. *Sustainability* 13(4), 1848. <https://doi.org/10.3390/su13041848>
- Pawlusiński R. 2020. *Gospodarka nocna Krakowa w fazie wychodzenia z obostrzeń związanych z pandemią koronawirusa COVID-19*. Kraków: Urząd Miasta Krakowa (maszynopis).
- Persson-Fischer U., Liu S. 2021. The Impact of a Global Crisis on Areas and Topics of Tourism Research. *Sustainability* 13, 906. <https://doi.org/10.3390/su13020906>
- Petrović N.N., Dimovski V., Peterlin J., Meško M., Roblek V. 2021. Data-Driven Solutions in Smart Cities: The case of Covid-19 Apps. *WWW '21: Companion Proceedings of the Web Conference*, 648–656. <https://doi.org/10.1145/3442442.3453469>
- Pine R., McKercher B. 2004. The impact of SARS on Hong Kong's tourism industry. *International Journal of Contemporary Hospitality Management* 16(2), 139–143. <https://doi.org/10.1108/09596110410520034>
- Roman M., Niedziółka A., Krasnodębski A. 2020. Respondents' Involvement in Tourist Activities at the Time of the COVID-19 Pandemic. *Sustainability* 12(22), 9610. <https://doi.org/10.3390/su12229610>
- Sagan I. 2021. Polityka miejska w warunkach kryzysu. W: M. Nowak (red.), *Polityka przestrzenna w czasie kryzysu* (s. 53–72). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Sharifi A., Khavarian-Garmsir A.R. 2020. The COVID-19 pandemic: Impacts on cities and major lessons for urban planning, design, and management. *Science of the Total Environment*, 142391. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.142391>
- Sharma G.D., Thomas A., Paul J. 2021. Reviving tourism industry post-COVID-19: A resilience-based framework. *Tourism Management Perspectives* 37, 100786. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2020.100786>
- Sigala M. 2020. Tourism and COVID-19: Impacts and implications for advancing and resetting industry and research. *Journal of Business Research* 117, 312–321. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.06.015>
- Singh J.L.H., Couch D., Yap K. 2020. Mobile health apps that help with Covid-19 management: Scoping review. *Journal of Medical Internet Research. Nursing* 3(1), e20596. <https://doi.org/10.2196/20596>

- Stojczew K. 2021. Ocena wpływu pandemii koronawirusa na branżę turystyczną w Polsce. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu* 65, 157–172.
- Sweeney Y. 2020. Tracking the debate on COVID-19 surveillance tools. *Nature Machine Intelligence* 2(6), 301–304.
- Szromek A., Kruczek Z., Walas B. 2020. The Attitude of Tourist Destination Residents towards the Effects of Overtourism – Kraków Case Study. *Sustainability* 12, 228. <https://doi.org/10.3390/su12010228.4>
- Vargas A. 2020. Covid-19 crisis: A new model of tourism governance for a new time. *Worldwide Hospitality and Tourism Themes* 12, 691–699. <https://doi.org/10.1108/WHATT-07-2020-0066>
- Visacovsky S.E., Zenobi D.S. 2020. When a crisis is embedded in another crisis. *Social Anthropology*. <https://doi.org/10.1111/1469-8676.12836>
- Walas B., Kruczek Z. 2020. The impact of COVID-19 on tourism in Kraków in the eyes of tourism entrepreneurs. *Studia Periegetica* 2, 79–95. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0014.3664>
- Zajadacz A. (red.). 2021. *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki*. T. 13: *Zmiany w budżecie czasu wolnego i zachowaniach wolnoczasowych mieszkańców dużych miast w wyniku pandemii COVID-19*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Zawadka J., Jęczynek A., Uglis J., Wojcieszak-Zbierska M.M. 2021. Plany turystyczne mieszkańców miast w dobie pandemii COVID-19. W: M. Makowska-Iskierka, J. Wojciechowska (red.), *Warsztaty z geografii turystyki*. T. 11: *Krajoznawstwo a turystyka* (s. 13–34). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Zeng Z., Chen P.-J., Lew A.A. 2020. From high-touch to high-tech: COVID-19 drives robotics adoption. *Tourism Geographies* 1(11). <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1762118>
- Zmyślony P. 2015. *Funkcja turystyczna w procesie internacjonalizacji miast*. Poznań–Kraków: Proksenia.

Netografia

- Brog B2B. 2020. *Rynek gastronomiczny w Polsce. Raport 2020*. Pobrane z: https://issuu.com/brog-marketing/docs/raport_gastronomiczny_2020
- Cheshmehzangi A. 2020. *10 Adaptive Measures for Public Places to face the COVID 19 Pandemic Outbreak*. Pobrane z: <https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com/doi/pdfdirect/10.1111/ciso.12335>
- European Union. 2020. *Tourism and transport: Commission's guidance on how to safely resume travel and reboot Europe's tourism in 2020 and beyond*. Pobrane z: <https://europeansting.com/2020/05/13/tourism-and-transport-commissions-guidance-on-how-to-safely-resume-travel-and-reboot-europes-tourism-in-2020-and-beyond>
- European Union. 2021. *Coronavirus: a common path to Europe's safe re-opening*. Pobrane z: <https://europeansting.com/2021/03/17/coronavirus-a-common-path-to-europes-safe-re-opening>
- Fundacja GAP. 2020. *Raport Samorząd. Pomędzy nadzwyczajnymi zadaniami a ograniczonymi możliwościami – samorząd terytorialny w czasie pandemii*. Pobrane z: <https://oecs.pl/wp-content/uploads/2020/10/Raport-samorzad.pdf>
- Komisja Europejska. 2020. Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego, Komitetu Ekonomiczno-społecznego i Komitetu Regionów – Turystyka i transport w roku 2020 i w dalszej przyszłości. Pobrane z: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/communication-commission-tourism-transport-2020-and-beyond_pl.pdf
- OECD. 2020. *Culture shock: COVID-19 and the cultural and creative sectors*. Pobrane z: <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/culture-shock-covid-19-and-the-cultural-and-creative-sectors-08da9e0e>

- Tourism Economics. 2020. *City Tourism Outlook and Ranking: Coronavirus Impacts and Recovery*. Pobrane z: <https://resources.oxfordeconomics.com/hubfs/City-Tourism-Outlook-and-Ranking.pdf>
- UNWTO. 2020. *2020: Worst Year in Tourism History with 1 Billion Fewer International Arrivals*. Pobrane z: <https://www.unwto.org/news/2020-worst-year-in-tourism-history-with-1-billion-fewer-international-arrivals>
- Walas B., Berbeka J., Borkowski K., Kruczek Z., Pawlusiński R., ..., Piaskowski R. 2021. *Polityka zrównoważonej turystyki Krakowa na lata 2021–2028*. Pobrane z: https://www.bip.krakow.pl/?sub_dok_id=20667
- WTCF. 2020. *Report on Recovery and Development of World Tourism amid COVID-19*. Pobrane z: <https://en.wtcf.org.cn/News/WTCFNews/wzNews/2020090519583.html>
- WTTC. 2020. *'Safe Travels': Global Protocols & Stamp for the New Normal*. Pobrane z: <https://wtcc.org/COVID-19/Safe-Travels-Global-Protocols-Stamp>